

комерційної академії, 2006. – 208 с. 15. *Основи теорії міжнародних відносин: навч. посіб.* – Львів: Академія Сухопутних військ, 2010. – 240 с. 16. Подшибякин С.А. *Правовий статус міжнародних неправительственных організацій* / С.А. Подшибякин. – М.: Юрлитинформ, 2006. 17. Тарасов О.В. *Міжнародні неурядові організації в системі світового громадянського співробітництва: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.10* / О.В. Тарасов – К.—1995. 18. *Транснаціональні корпорації: навч. посіб.* / [В. Рокоча, О. Плотніков, В. Новицький та ін.]. – К.: Таксон, 2001. – 304 с. 19. Циганкова Т.М. *Міжнародні організації: навч. посіб.* / Т.М. Циганкова, Т.Ф. Гордєєва. – К.: КНЕУ, 2001. – 340 с. 20. Цимбалістий В.Ф. *Теорія міжнародних відносин: навч. посіб.* / В.Ф. Цимбалістий. – 2-ге вид., доп. та випр. – Львів: Новий світ-2000, 2005. – 324 с. 21. Чернявська Л.Н. *Суб'єктність міжнародних неурядових організацій у світовій політиці: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04* / Л.Н. Чернявська. – Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. — К., 2007. – 235 с. 22. Шепеляв М.А. *Теорія міжнародних відносин: підруч.* / М.А. Шепеляв. – К.: Вища шк., 2004. – 622 с. 23. *Энциклопедия международных организаций: в 3 т.* – Юридический факультет СПбГУ / под ред. Л.Н. Галенской, С.А. Малинина. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – 523 с. 24. <http://www.nbu.gov.ua>. 24. <http://www.ebooktime.net/boo>.

УДК: 32:364.652.4:911.375.1

Олег Качан

Національний університет “Львівська політехніка”

КОНФЛІКТОГЕННІ НАСЛІДКИ СУЧАСНИХ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СВІТІ

© Качан О., 2012

Досліджуються можливі дестабілізаційні наслідки, зумовлені урбанізаційними процесами. Розглядаються ризики виникнення гуманітарних катастроф, соціально-політичних конфліктів, а також необхідні умови для актуалізації цих ризиків.

Ключові слова: політична демографія, урбанізація, конфлікти, гуманітарні катастрофи.

Oleg Kachan

CONFLICT-INDUCING CONSEQUENCES OF MODERN URBANIZATION PROCESSES IN THE WORLD

The article examines possible destabilizing consequences caused by urbanization processes. The risks of onset of humanitarian disasters and socio-political conflicts as well as conditions needed for the actualization of these risks are considered.

Key words: political demography, urbanization, conflicts, humanitarian disasters.

Стрімкі урбанізаційні процеси – одна з характерних тенденцій сучасного світу. За своїм впливом вони мають вагоме значення для економічної, політичної, соціальної та інших сфер життя. Проте поряд із численними позитивними наслідками для розвитку країн урбанізаційні процеси можуть спричиняти також низку вагомих конфліктогенних викликів.

З огляду на те, що урбанізація у світі відбувається надзвичайно швидкими темпами, а найстрімкіше у країнах, що розвиваються, де і без того наявні численні конфліктогенні фактори, що

можуть посилити дестабілізаційний ефект, а також з огляду на недостатню дослідженість питання в українській науці, ця робота є *актуальною* та прикладною.

Вивченню ризиків соціально-політичної дестабілізації та, ширше, безпекових наслідків урбанізації у тих чи інших аспектах присвятили увагу чимало науковців, переважно іноземних: Дж. Ск'юбба, Р. Сінкотта, Б. Нічіпрук, Дж. Голдстоун, Г. Урдал, Е. Ліхі, М. Пеллінг та ін. До того ж проблема потребує комплексного розгляду та чітких узагальнень.

Мета роботи – різносторонньо проаналізувати проблеми урбанізаційних процесів на предмет можливих загроз виникнення соціально-політичних конфліктів, оцінити значущість цих загроз, з огляду на неоднозначність поглядів учених на урбанізацію як конфліктогенний фактор.

Хоча сьогодні у багатьох регіонах світу усе ще домінує сільське населення (як, для прикладу, у Азії – 58,3 % чи Африці – 60,4 %), у 2009 р. вперше в історії людства сукупна світова кількість міських жителів (3,49 млрд.) перевищила кількість селян (3,41 млрд.). Серед розвинених країн показник урбанізації досягає 75 %, серед менш розвинених – 45 % [18, с. 1–4]. Урбанізаційні процеси перебігають стрімкими темпами. Згідно з прогнозами ООН, протягом 2009–2050 рр. населення планети зросте на 2,3 млрд., а за цей же період кількість міських жителів збільшиться на 2,9 млрд. і становитиме 69 % від усього населення планети: 86 % населення розвинутого світу і 66 % населення країн, що розвиваються. Основними осередками приросту міських мешканців стануть менш розвинені регіони. Міське населення Азії, як очікується, зросте на 1,7 млрд., Африки – на 0,8 млрд., Латинської Америки і Карибів – на 0,2 млрд. [18, с. 1–4].

Паралельно зростатиме кількість мегаміст – із населенням у понад 10 млн. Станом на 2009 р. налічувався такий 21 мегаполіс, у 2025 р. мегаміст буде 25 (з них 16 – в Азії, 6 – у Латинській Америці та 3 – в Африці) [18, с. 5].

Основними причинами стрімких темпів урбанізації у світі є [9, с. 55]:

1. Більший доступ до інформації і супутнє відродження міських центрів як лідерів економічного зростання. За прогнозом світового банку, 80% майбутнього економічного зростання відбуватиметься у містах. Для прикладу, лише конгломерація Токіо у 1990 р. виробляла 36 % ВВП Японії, а конгломерація Бангкоку – 37 % ВВП Таїланду [9, с. 61].

2. Розорення сіл, поступова втрата сільськими місцевостями економічної життєздатності. Цьому сприяє: перенаселення сіл у багатьох регіонах, виснаження ґрунтів і знеліснення, зменшення цін на продукти споживання [10, с. 15–16].

3. Міграція сільських мешканців до міст – наслідок вищеперелічених процесів занепаду сіл (тобто через бідність, екологію, у пошуках заможнішого чи комфортнішого життя).

4. Нижча смертність немовлят у міських умовах, а також загалом краще забезпечення населення послугами охорони здоров'я.

Вивчаючи стрімкі урбанізаційні процеси у країнах, що розвиваються, дослідники акцентують увагу на тому, що дуже часто розбудова міст має стихійний, невпорядкований характер, супроводжується розростанням трущоб, що ховає у собі численні дестабілізаційні загрози.

У більшості трущоб і міст країн, що розвиваються, зростання населення перевищує спроможність держав створювати робочі місця для цих громадян і розбудовувати інфраструктуру для того, щоб справлятися із супутньо зростаючими забрудненнями і стоками [14, с. 22]. Як йдеться у доповіді ЦРУ 2000 року (присвяченій безпековим викликам, які несуть у собі глобальні демографічні перетворення), мегаміста у країнах, що розвиваються, розростаються швидше, ніж місцеві уряди можуть планувати, впроваджувати і фінансувати здорові умови проживання. Новоприбулі змушені жити у трущобах без води і санітарії. Нелегальні колодязі відбирають забруднені ґрунтові води, стоки належно не утилізуються, умови життя є нестерпними. Як наслідок, більше 1,1 млрд. людей проживає у міському середовищі, де забруднення повітря перевищує здоровий рівень, 220 млн. бідних міських жителів не мають доступу до чистої питної води, 420 млн. бракує доступу до найпростіших вбиралень [9, с. 55].

Через антисанітарію, що панує у мегаполісах бідних країн, там можуть швидко поширюватись інфекційні хвороби; трущобні міста неготові до можливих стихійних лих:

землетрусів, повеней (тут особливо вразливими є прибережні трущобні мегаміста) чи техногенних катастроф. Як наслідок, така стихійна урбанізація загрожує виникненням різноманітних *гуманітарних катастроф* [15, с. 126]. До найхарактерніших трущобних мегаполісів, вразливих до перелічених ризиків, зокрема, належать: Лагос, Мумбай, Мехіко, Калькутта, Дакка.

Поряд із нездоровими умовами життя, є й інша важлива характеристика трущоб, що оточують чимало міст Третього світу, – бідність, відчай та відсутність перспектив достойної реалізації. Як зазначає німецький фахівець з питань безпеки Р. Адам, у багатьох сучасних мегамістах паралельно з суспільством мейнстриму існує напівкримінальне середовище, що характеризується беззаконням, відчаєм, насильницьким потенціалом і революційним запалом [2, с. 36]. (А зважаючи на стрімку урбанізацію, така ситуація буде все характернішою у майбутньому). Саме тому трущоби мегаміст слугують прекрасним осередком для залучення учасників у радикальні та революційні групи, що можуть загрожувати існуючим режимам. Як йдеться у тринадцятій доповіді “Програми довкіллєвих змін і безпеки” (2009 р.), трущобна урбанізація в африканських країнах південніше від Сахари збільшує невідконтрольні урядам території і потенціал для внутрішньої нестабільності, забезпечує ґрунт для рекрутингу терористів [14, с. 22].

Значною мірою прогрес урбанізації у країнах третього світу відбувається за рахунок міграцій до міст із сільських місцевостей тисяч молодих людей, що шукають засоби до існування. Найчастіше такі люди (що, як правило, характеризуються традиційним вихованням) осідають у міських трущобах, формуючи ідеальне середовище для політичних безчинств [3, с. 45]. У сучасних умовах, як зазначає Дж. Ск’юбба, осередок бідності перемістився із сіл до міст [15, с. 126].

Зокрема, як наслідок міграцій великої кількості сільської молоді до міст, надзвичайно часто з проблемою “трущобної” урбанізації поєднується чинник “молодіжного балджу” – явища високої частки молоді (віком 17–29 років) у структурі населення. На думку численних науковців [1], наявність молодіжного балджу пов’язана з підвищеними ризиками виникнення насильницьких громадянських конфліктів та воєн. Саме тому ті трущобні мегаполіси, у яких є особливо велика частка молоді, можуть виявитись найвразливішими до конфліктів.

Злиденність та безперспективність мешканців трущоб може вилитись не тільки у політичну радикалізацію, але й в активне втягування у кримінальну діяльність як альтернативу реальному заробітку. Трущоби можуть виявитись пронизаними кримінальними мережами.

Іншою загрозою стабільності може стати вплив стрімкої урбанізації на перебіг міжетнічних чи міжконфесійних протистоянь. Адже у містах часто проживають поруч різні етнічні чи релігійні громади із історичними образами одна на одну, що може породжувати істотне напруження. А злиденні, розчаровані мешканці трущоб – ідеальна мета для такого роду радикалізації, і можуть бути з легкістю підбурені на насильницькі виступи обцинними чи релігійними лідерами. На думку Р. Сінкотти, саме міста – зростаюче за значенням місце розгортання етнічних та релігійних конфліктів, особливо на теренах Азії. Яскравим прикладом є Індія, у якій 95 % жертв протистояння індуїстів і мусульман становлять міські жителі [3, с. 52].

Міське населення є помітно неодноріднішим порівняно із сільським і включає політизованих студентів, розгніваних безробітних, політично невдоволених. Міграції з сіл до міст, прискорені темпи урбанізації можуть посилювати неоднорідності і контрасти. Важливо, що багато хто із політично невдоволених, особливо представники середнього класу, володіють навиками і ресурсами для організації та фінансування громадянського протесту [8, с. 12].

В останні роки було проведено багато досліджень зв’язку між радикальною урбанізацією та ймовірністю виникнення насильницьких суспільних протистоянь на основі обробки емпіричних даних. Так, згідно з оцінкою Програми ООН по населених пунктах (ООН-Хабітат), швидка урбанізація значно збільшує ризики появи громадянського конфлікту: протягом 1990-х рр. країни із темпами урбанізації у понад 4 % за рік із у два рази більшою ймовірністю переживали громадянські конфлікти порівняно з тими країнами, у яких урбанізація проходила помірнішими темпами [14, с. 22].

Як зазначається у дослідженні Центру з управління і розв’язання конфліктів (що діє у рамках USAID), ризики виникнення конфлікту зростають, якщо темпи урбанізації випереджають темпи

економічного зростання [4, с. 20] Проведений Робочою групою із дослідження причин занепаду держав (State Failure Task Force) аналіз політичних криз 1955–1995 рр. у країнах Африки південніше від Сахари показав, що, за інших однакових умов, ризик політичної кризи майже подвоювався у країнах з рівнем урбанізації вище від середнього, але зі співвідношенням рівня ВВП на душу населення нижчим за середній показник [5, с. 47]. У цьому контексті важливим для аналізу є випадок Китаю, що демонструє одні з найшвидших у світі темпів урбанізації (протягом десятиліття додається приблизно 150 млн. міських жителів). Ці темпи не становлять загрози в ситуації 10-відсоткового щорічного зростання економіки. Однак, якщо зростання китайської економіки сповільниться за таких самих високих темпів урбанізації, це може призвести до політичної і соціальної нестабільності [6, с. 16].

Проте існують також і дослідження, в яких гіпотеза про позитивний зв'язок між швидкими темпами урбанізації та більшою вразливістю до дестабілізації не знаходить підтвердження, або ж, навпаки, виявляється негативний зв'язок. Це вказує на комплексність та неоднозначність проблеми, наявність великої кількості чинників, які підлягають аналізу, а також на методологічні розбіжності. Так, Г. Урдал, вивчаючи штати Індії, дійшов висновку, що регіони із вищими темпами урбанізації є істотно *менш* схильними до конфлікту, натомість зв'язок між великою часткою сільського населення і конфліктом є виражено позитивним [17, с. 8]. В іншому дослідженні Г. Урдал, проаналізувавши випадки виникнення 134 конфліктів протягом 1950–2000 рр. (у роботі порогом для факту наявності конфлікту вважалось не менше ніж 25 пов'язаних з бойовими діями смертей на рік) дійшов висновків, що: 1) зв'язок між темпами урбанізації та виникненням збройного конфлікту є незначним; 2) виявилася незначною також взаємодія між чинниками урбанізації та економічного зростання у спричиненні конфліктів, й тим самим не підтвердились очікування, що урбанізація може спричиняти насилля у поєднанні з економічними кризами [16, с. 428].

Схожого висновку – що зростання міського населення не є рушієм конфлікту – на основі свого аналізу дійшла Е. Ліхі. На думку дослідниці, швидкі темпи урбанізації створюють численні виклики у сфері забезпечення ресурсами, послугами, робочими місцями, проте часто відображають позитивну ситуацію, слугують індикатором кращих можливостей порівняно із сільським середовищем [8, с. 15].

Тому, як і в ситуації дослідження конфліктогенних наслідків інших демографічних процесів і явищ (зростання населення, молодіжних балджів, гендерних дисбалансів), під час аналізу урбанізаційних процесів потрібно враховувати цілий комплекс супутніх обставин (політичних, економічних, культурно-історичних тощо) і чинників ризику, а також підходити до кожного об'єкта дослідження радше окремо, аніж застосовуючи універсальні схеми. На нашу думку, урбанізаційні процеси *можуть* бути пов'язані з підвищеними ризиками соціально-політичної дестабілізації, проте для їхньої актуалізації необхідними є щонайменше такі умови: 1) наявність підстав для обурення населення (нестерпні умови проживання, відсутність перспективи, співжиття з історично ворожими етно-релігійними спільнотами) та 2) наявність ефективних соціальних комунікацій та лідерів, які бажають і здатні повести маси на конфлікт. Окрім того, щоб протистояння могло виникнути, державні органи повинні зазнати невдачі у його попередженні.

Аналітики ЦРУ запропонували оцінювати ризики виникнення конфліктів у мегаполісах на основі аналізу таких позицій [9, с. 63]:

- 1) різномірність міського населення: ступінь нерівномірності доходів, етнічних чи релігійних суперечностей;
- 2) темпи зростання населення: у випадку, якщо вони високі, може створюватись напруга у суспільстві;
- 3) економічні можливості: якісна оцінка можливості чи неможливості мешканців влаштувати чи покращити своє життя;
- 4) наявність життєво необхідних мінімумів: частка міських жителів, що не мають доступу до питної води, стічної системи, системи вивезення твердих відходів тощо;
- 5) екологічні умови: частка міських жителів, що страждає від забруднення води чи повітря, антисанітарного довкілля тощо;

б) урядова ефективність: відносна оцінка можливостей влади управляти зростанням міст, фінансувати необхідні проекти, боротись з викликами, пов'язаними з цим зростанням.

Як узагальнила Е. Ліхі, зростання міського населення може збільшувати ризики політичної нестійкості та виникнення конфлікту через такі чинники [8, с. 12]:

- збільшення кола шукачів роботи;
- розміщення членів ворогуючих етнічних чи релігійних груп у близькому співжитті;
- посилення несправедливості у доступі до ресурсів;
- напруження соціальних сервісів та інфраструктури.

Заторкнути безпеку і стабільність держав незбалансована урбанізація може і в інший спосіб: через відтягування ресурсів на подолання різноманітних проблем трущоб [15, с. 127]. Як наслідок, ці ресурси не слугуватимуть цілям соціального, економічного розвитку чи розвитку військового потенціалу. За прогнозом ЦРУ, некеровані потрясіння, пов'язані з урбанізацією, ймовірно, сповільнять соціально-економічний розвиток у країнах, що розвиваються, зокрема, посткомуністичних. Це створить виклики розвитку демократії і, ймовірно, вплине на виникнення гуманітарних надзвичайних ситуацій і громадянських протистоянь [9, с. 83].

Насильницьким конфліктам в урбанізованій зоні притаманна низка особливостей. Насамперед міський конфлікт важко контролювати через густоту урбаністичного середовища і неможливість швидко виправити передумови, що призвели до протистояння. У країнах, що розвиваються, охоплених громадянськими конфліктами, повстанці часто наймають досвідчених сільських партизанів, невдоволену міську молодь, щоб скористатись з асиметричних оборонних переваг міст – цивільних громадян і міжнародних медіа – для того, щоб домогтись змін у політиці чи уряді, яких в іншому випадку довелось би домагатись місяцями чи роками боротьби [9, с. 61].

Міське середовище сприятливіше для таємної підривної діяльності порівняно із сільським, адже [12, с. 84–85; 13, с. 40]: 1) там зосереджені найважливіші і символічно значущі цілі; 2) там більша концентрація новинних медіа; 3) менше можливостей уряду обмежувати діяльність ЗМІ; 4) таке середовище сприяє комунікаціям між людьми зі спільними політичними поглядами, сприяє поширенню нових ідей і рухів, особливо серед університетської молоді; 5) у випадку мусульманських країн – існує поширення мечетей та суміжної інфраструктури; 6) істотно кращий доступ до Інтернету; 7) просте транспортне сполучення. Окрім того, міська молодь переважно є більш політично активною, освіченою та амбітною. У підсумку, міське середовище – навіть більше ніж віддалені печери – пропонує прекрасні можливості для рекрутингу і приховування терористичних мереж [13, с. 40].

Як попереджає Б. Нічіпорок, зростаюча урбанізація у мусульманських країнах створює можливості для екстремістів посилити насильницькі кампанії проти секулярних урядів та їхніх прибічників. Зокрема, через проблеми, що виникають внаслідок розростання міст, туди можуть бути відтягнуті військові та поліційні сили, що займаються протиповстанницькими операціями у сільських місцевостях [11, с. 23].

Важливо заторкнути ще один аспект, який дещо виходить за рамки цієї дискусії, проте є критично важливим для безпекової сфери, маючи прямий стосунок до обороноздатності сучасних держав: він полягає у зміні характеру бойових дій, адже все більше конфліктів відбувається в урбанізованій зоні [7, с. 17]. Згідно з науковцем із RAND Б. Нічіпороком, в результаті особливостей ведення бойових дій у містах американські переваги у військових технологіях (такі, як високоточна зброя дальнього ураження, передова обробка інформації) можуть бути знівельовані – через обмеження пересування і огляду, а також через присутність великої кількості цивільних, які можуть бути використані як живий щит [10 с. 19–20]. Ситуацію ілюструє приклад боїв за Грозний 1994–1995 рр., в яких чисельно і технологічно слабша чеченська армія завдала російським військам важких втрат.

Збройні сили (спеціалізовані підрозділи) сучасних держав повинні не лише бути готовими до ведення традиційних бойових дій в урбанізованому середовищі, але й уміти протистояти злагодженим діям міських повстанців, що користуються з асиметричних переваг міст. Як рекомендує Дж. Ск'юбба, потенційна нестабільність у містах вимагає завчасних приготувань

американських військ до різноманітних місій у міському середовищі [14, с. 22]; у іншій роботі дослідниця говорить про певне суміщення військових і поліцейських операцій [15, с. 127].

Отже, урбанізаційні процеси – помітна та важлива тенденція сучасності, особливо виражена у країнах, що розвиваються. Слугуючи індикатором прогресу та відкриваючи перспективи для розвитку, урбанізація, тим не менше, за багатьох обставин здатна спричинити серйозні дестабілізаційні виклики. Насамперед – це підвищена ймовірність виникнення гуманітарних катастроф у трущобних мегамістах, а також можливі ризики виникнення суспільно-політичних конфліктів на ґрунті незадовільних умов проживання, безробіття, релігійної радикалізації тощо. Трущобні мегаполіси у країнах третього світу є ідеальним середовищем для поширення кримінальних і терористичних мереж та здійснення підривної протиурядової діяльності. До того ж проведені емпіричні дослідження свідчать про неоднозначність впливу урбанізації на виникнення конфліктів, що підтверджує багатоаспектність та комплексність проблеми. На нашу думку, стрімкі темпи урбанізації є індикатором *потенційного* ризику, актуалізація якого залежить від супутніх обставин. Перспективним напрямом подальших досліджень є подальша деталізація необхідних умов, за яких потенційна вразливість до політичної дестабілізації у результаті урбанізаційних процесів може вилитись у реальний конфлікт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Качан О. Молодіжний балдж як конфліктогенний фактор у країнах, що розвиваються / Олег Качан // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. – 2010. – №22. – С. 110–116.
2. Adam R. *Demography and Security. How will demographic changes influence the ground rules for security policy?* // *IP Global*. – 2007. – Volume 8. Spring. – P. 30–36.
3. Cincotta R. *The security demographic: population and civil conflict after the Cold War* / Cincotta R., Engelman R., Anastasion D. – Washington: Population Action International, 2003. – 100 p.
4. *Conducting a conflict assessment: A framework for analysis and program development*. – Washington: U.S. Agency for International Development, 2005. – 44 p.
5. *Demography and national security* / [Teitelbaum M.S., Goldstone J.A., Krebs R.R. et al.]; edited by Weiner M. and Russell S.S. – New York: Berghahn Books, 2001. – 345 p.
6. Goldstone J. *Population and security: How demographic change can lead to violent conflict* / Jack Goldstone // *Journal of International Affairs*. – 2002. – Vol. 56. No. 1. – P. 3–22.
7. Jackson R. *The graying of the great powers. Demography and geopolitics in the 21st century. Major findings of the report* / R. Jackson, N. Howe. – Washington: CSIS, 2008. – 18 p.
8. Leahy E. *The Domestic Demographic Divide: Urban and Rural Age Structures* / Elizabeth Leahy Madsen // Paper presented at the annual meeting of the International Studies Association Annual Conference “Global Governance: Political Authority in Transition”, Le Centre Sheraton Montreal Hotel, Montreal. – Режим доступу: http://www.allacademic.com/meta/p501626_index.html.
9. *Long-term global demographic trends: reshaping the geopolitical landscape*. – Washington: Central Intelligence Agency, 2001. – 100 p.
10. Nichiporuk B. *The Security Dynamics of Demographic Factors* / Brian Nichiporuk. – Santa Monica, Ca.: RAND, 2000. – 76 p.
11. Nichiporuk B. *Regional demographics and the war on terrorism* / Brian Nichiporuk // *RUSI Journal*. – 2003. – Vol. 148, No. 1. – P. 22–29.
12. Nichiporuk B. *Demographics and Security in Maritime Southeast Asia* / Brian Nichiporuk, Clifford Grammich, Angel Rabasa, Julie DaVanzo // *Georgetown Journal of International Affairs*. – 2006. – Winter-Spring, 7(1). – P. 83–91.
13. *Perspectives on political and social regional stability impacted by global crises – A social science context*. – 2010. – Режим доступу: http://www.tkb.org/start/publications/Stability_White_Paper_final.pdf.
14. Sciubba J. *Population in defense policy planning* / Jennifer Sciubba // *Environmental change and security program report. Issue 13: [edited by Dabelko G.]*. – Washington: Wilsoncenter, 2009. – P. 19–26.
15. Sciubba J. *The defense implications of demographic trends* / Jennifer Sciubba // *Joint Force Quarterly*. – 2008. – Issue 48. – P. 121–128.
16. Urdal H. *People vs. Malthus: Population pressure, environmental degradation, and armed conflict revisited* / Henrik Urdal // *Journal of Peace Research*. – 2005. – Vol. 42, No. 4. – P. 417–434.
17. Urdal H. *Population, resources and political violence: A sub-national study of India. 1956–2002* / Henrik Urdal. – 2006. – Режим доступу: http://www.wilsoncenter.org/events/docs/Urdal_2.pdf.
18. *World Urbanization Prospects: The 2009 Revision*. – New York: United Nations. – 2010. – 47 p.